

ՏԱՐԱԾԱՐՁԱՆՈՒՄ ԻՐԱՆԻ ԴԵՐԻ ԿԱՐԵՎՈՐՈՒՄԸ
ԵՎ ԱՄՆ-Ի ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ 1970-ԱԿԱՆ ԹԹ.

Մերձավոր և Միջին Արևելքում 1960-ական թթ. վերջերին և 1970-ական թթ. սկզբներին տեղի ունեցած իրադարձություններն որոշիչ են եղել տարածաշրջանում Իրանի դերի բարձրացման համար: Մի կողմից երկու հզոր պետությունների՝ ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի անընդմեջ մրցավազքը տարածաշրջանում մեկը մյուսի դեմ հակազդեցության գոտիներ ստեղծելու համար, մյուս կողմից արաբա-խարայելական պատերազմները, ինչպես նաև Իրանի ներքին ռազմա-տնտեսական զարգացումն ու առաջընթացը նպաստել են Իրանի դերի կարևորմանը: Նշված խնդիրն եղել է մի շարք ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում, որոնցից են Վ. Բայբորոդյանը, Գ. Իսկանդարյանը, Հ. Ալիբեյլին, Ռուհոլլահ Ռամազանին, Սալիմ Խանը և այլոք: Սույն հոդվածը շարադրելիս մեր նպատակն է եղել ցույց տալ շահական Իրանի համար 1970-ական թթ. ժամանակահատվածի կարևորությունը և այն հանգամանքները, որոնց զարգացման արդյունքում Իրանը ձեռք էր բերել տարածաշրջանում անվտանգության պահպանման, ԱՄՆ-ի համար վստահելի երկրի կարգավիճակը:

Դեռևս 1968թ. հունվարի 16-ին Անգլիայի վարչապետ Հարոլդ Վիլսոնը հանդես եկավ հայտարարությամբ, ըստ որի, ելնելով Անգլիայում տիրող տնտեսական ճգնաժամային պայմաններից, մինչև 1971թ. անգլիական ռազմական հենակետերը պետք է դուրս բերվեին Պարսից ծոցի շրջանից: Այս հայտարարությունը որոշ անհանգստություն առաջացրեց հատկապես ԱՄՆ-ի մոտ, որի կարծիքով Ծոցի երկրները դեռ պատրաստ չէին լրացնել այդ վակուումը և կան շատ ներքին խնդիրներ, որոնք թույլ չէին տա Ծոցի երկրներին ապահովելու տարածաշրջանի անվտանգությունը և պաշտպանությունը: Միացյալ Նահանգների անհանգստությունը կապված էր Խորհրդային Միության ներխուժման հավանականության և տարածաշրջանի արաբական մի շարք երկրներում լիբերալ արմատականների շարժման ակտիվացմամբ: Ընդհանրապես Ծոցի շրջանը մշտապես եղել է ինչպես մեծ տեղությունների, այնպես էլ մերձավորարևելյան պետությունների արտաքին քաղաքականության կենտրոնում: Պարսից ծոցը հարուստ է բնական ռեսուրսներով: Այստեղ է կենտրոնացված նավթի մեծագույն պաշարները¹: Նավթային ընկերություններն ամեն տարի ընդարձակում էին իրենց եկամուտները Պարսից ծոցի նավթի արտահանման

շնորհիվ: Ամբողջ 1970-ական թթ.-ից սկսած մավթի ամենամյա հանույթի ծավալը կազմում էր 1 մլրդ տոննա²: Բացի այն, որ Ծոցի շրջանը տնտեսության և ներքին առևտրի զարգացման երաշխիք էր, այն մաս համարվում էր եզակի ելք դեպի օվկիանոս:

Ունենալով իր հեռահար նպատակներն՝ Իրանը նույնպես վարում էր ակտիվ արտաքին քաղաքականություն Ծոցի նկատմամբ, որը սկսվել էր դեռևս 1960-ական թթ. և բնութագրվում էր որպես «ակտիվ կուրսի» քաղաքականություն³: Իրանն ամեն կերպ ձգտում էր վերցնել Ծոցի հետ կապված բոլոր հարցերի լուծման գլխավոր դերը և դեմ էր անգլիական և ամերիկյան միջամտությանը: Նախքան Ծոցից Անգլիայի դուրս գալը, Իրանն արդեն նախագծել էր Պարսից ծոցում ռազմական հենակետեր ստեղծելու ծրագրեր: Նա արդիականացնում էր իր նավատորմի ծոցում: Սինչև 1972թ. վերջը Իրանի շահ Մուհամմեդ Ռեզա Փահլավին նավատորմի շտաբերը տեղափոխում է Խորեն-շահիից Բահդար Աբբաս, որը Պարսից ծոցի հարավ-արևելյան հատվածում էր: Շահական Իրան ուներ համապատասխան սպառազինվածություն: Այն միակ երկիրն էր Իսրայելից հետո տարածաշրջանում, որի օդուժը ներառում էր Ֆ-4 տիպի ֆանտոմներ⁴: Շահը մտադիր էր ավելացնել դրանց քանակն՝ առավելագույն կերպով կազմակերպելու Պարսից ծոցի օդային պաշտպանությունը: Չնայած արաբական երկրների հետ ունեցած որոշակի լարվածության, որը կապված էր մայրցամաքային ծանծաղուտի սահմանների որոշման հարցի հետ⁵, շահն, այնուամենայիվ, մախրնտրում էր համագործակցել այս շրջանի երկրների հետ և լուրջ քայլեր էր ձեռնարկում նրանց հետ առևտրատնտեսական համագործակցության ընդլայնման համար: Կարծում ենք, որ այդ համագործակցության նպատակն արևմտյան պետությունների՝ ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, ինչպես մաս ԽՍՀՄ-ի դեմ հակազդեցության ստեղծումն էր: Այս մասին Իրանի շահը հայտարարում էր. «Մենք չենք պատրաստվում հրավիրել ո՛չ Մեծ Բրիտանիային, ո՛չ Խորհրդային Միությանը և ո՛չ էլ ԱՄՆ-ին: Մենք կցանկանայինք, որ Պարսից ծոցը լինի փակ ծով»⁶: Կարծում ենք շահի նման հայտարարությունն անհիմն չէր, քանզի վերջին երկու տասնամյակներում Իրանում տեղի ունեցած ռազմա-տնտեսական, ֆինանսական զարգացումն ու առաջխաղացումը թույլ էր տալիս շահական Իրանին լինել տարածաշրջանում ազդեցիկ ու առաջատար երկիր: Այս ամենը հաշվի էր առնվում Միացյալ Նահանգների կողմից, որը մշակում էր հատուկ ծրագրեր իրանական բանակի վերազինման համար՝ ողողելով այն նորագույն ռազմական տեխնիկայի տեսակներով⁷: Այս հնարավորությունները հաշվի առնելով ԱՄՆ-ի ղեկավարող շրջանները՝ մեծ հույսեր էին կապում Իրանի հետ տարածաշրջանում կայունության և

անվտանգության պահպանման համար: Այս նույն կարծիքին էր նաև Իրանում ԱՄՆ-ի դեսպան Մեյերը, ըստ որի Իրանը՝ շահական կառավարությունը, ամենաիրական առաջնորդն էր Մերձավոր Արևելքում: Շահը նախընտրում էր ամբողջական համագործակցություն Սաուդյան Արաբիայի և այլ արաբական համակարգերի հետ⁸: Նա չէր հանդուրժում Խորհրդային Միության կողմից օժանդակվող արաբ արմատական-հեղափոխականներին, ինչն ԱՄՆ-ի համար մեծ երաշխիք էր Մերձավոր Արևելքում իր ազդեցության պահպանման համար: Նշենք, որ մինչև 1970-ական թթ. սկզբները Միացյալ Նահանգները տարածաշրջանում վարում էր «երկու հենարանների» քաղաքականություն⁹, հենվելով Իրանի և Սաուդյան Արաբիայի վրա, սակայն Սաուդյան Արաբիայում ակտիվացող արմատական շարժումները հուսադրող չէին, իսկ 1973թ. արաբա-իսրայելական պատերազմի ընթացքում Էռ-Ռիադը մշտապես դժգոհություն էր հայտնում ԱՄՆ-ին Իսրայելին դիվանագիտական և ռազմական աջակցություն ցուցաբերելու համար, որը լարվածություն առաջացրեց այս երկու երկրների հարաբերությունների մեջ¹⁰: Սակայն, նշենք, որ Մերձավոր Արևելքում ստեղծված բարդ իրադրությունը, ազատագրական-հեղափոխական շարժումների ի հայտ գալը, հետագայում նաև (1960-ական թթ. վերջերից սկսած) արաբա-իսրայելական պատերազմները չէին կարող թույլ տալ, որ ԱՄՆ-ը վերջնականապես վատթարացներ հարաբերությունները Սաուդյան Արաբիայի հետ: Կարծում ենք՝ արաբա-իսրայելական պատերազմները դարձան այն պատճառներից մեկը, որի արդյունքում արաբական մի շարք երկրներ փոխեցին իրենց արտաքին քաղաքականության կողմնորոշումը հոգուտ արաբական երկրների միասնության և Պաղեստինի պաշտպանության, ինչը լարվածություն ստեղծեց ԱՄՆ-ի և Անգլիայի հետ հարաբերություններում: Սա, իհարկե չէր վերաբերում շահական Իրանին, որը բավական ճկուն ու զգուշավոր էր վարում իր արտաքին քաղաքականությունը՝ գերծ մնալով իր մեծ դաշնակից՝ ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների վատթարացումից: Այս երկու երկրների համագործակցությունը շահավետ էր նաև ԱՄՆ-ի համար, քանզի տարածաշրջանի երկրներում տեղի ունեցող մշտական ներքին ու արտաքին բախումները, հեղափոխական շարժումները կայունության երաշխիք չէին կարող համարվել, որի շնորհիվ Միացյալ Նահանգները կարողանար պահպանել և ամրապնդել տարածաշրջանում իր ազդեցությունը: Օրինակ, այդ երկրներից Քուվեյթը, չնայած բնական պաշարների առկայության, հայտնի էր իր ներքին մշտական խնդիրներով: Իրաքի հետ ունեցած լարված հարաբերությունները ստիպեցին Քուվեյթին բարելավել իր հարաբերությունները Իրանի հետ: Այդ առիթով Քուվե-

յթի արտաքին գործերի նախարարն Իրանի արտաքին գործերի նախարարի հետ հանդիպման ժամանակ հայտարարում է. «Իրանի կառավարությունն արտահայտեց Իրանի պատրաստակամությունը պաշտպանել Քուվեյթի էմիրությունն ընդդեմ Քուվեյթը բռնակցելու Իրաքի փորձերի»¹¹: ԱՄՆ-ը, ինչպես նաև Իրանը կարևորություն չէին տալիս Իրաքի հետ համագործակցությանը, քանի որ այնտեղ նկատում էին սովետական ազդեցությունը (դեռևս 1958թ. հեղափոխությունից սկսած): Ամերիկյան քաղաքականությունն ավելի տեղ էր տալիս միապետությունների պահպանմանը տարածաշրջանում, քանի որ միապետության ղեկավարումն ու նրա վրա ազդեցություն գործելն ավելի դյուրին էր: Բացի այդ, Իրաքն անընդմեջ տարածայնությունների մեջ էր Իրանի հետ: Նախ մայրցամաքային ծանծաղուտի հարցը, երկու երկրներն էլ հետապնդում էին Պարսից ծոցի նկատմամբ իշխող քաղաքականության հաստատում, երկուսն էլ օժանդակում էին մեկը մյուսի քրդական շարժումները և մշտական ինտրիգների առիթ ստեղծում: Կար նաև Շատ ալ-Արաբ գետի հարցը: Այն վերջնական լուծում է ստանում 1975թ. Ալժիրում կնքված համաձայնագրով՝ Շատ ալ-Արաբ գետի միջնագիծն որպես ընդհանուր սահման ճանաչելու մասին, որը ամրապնդվում է նույն թվականի հունիսին Բաղդադում ստորագրված պայմանագրով¹²: Իրանի շահն Իրաքին համարում էր ծոցում հեղափոխության արտահանող, ինչն ոչ մի կերպ չէր կարող ընդունել՝ հավաստելով, որ իր գործերը կմտնեն ցանկացած արաբական երկիր, եթե այնտեղ լինի արմատական հեղափոխության վտանգը¹³: Մյուս արաբական երկրներից Օմանն ընդարձակ, բայց աղքատ էր: Բացի այդ այն գտնվում էր Անգլիայի ազդեցության ներքո: Օմանի Դոֆար նահանգում տեղի ունեցած հեղափոխական ապստամբությունն այն վտանգներից էր, որն անհանգստացնում էր և՛ ԱՄՆ-ին, և՛ Իրանին: Վերջինս այդ ապստամբությունը ճնշելու համար Օմանի սուլթան Դաբուս բեն Սայիդի խնդրանքով 1973թ. գորք է ուղարկում Դոֆար: Արդյունքում ապստամբությունը ճնշվեց: Մյուս փոքր էմիրատներն ու շեյխական թագավորությունները բնակչությամբ փոքր էին, բացի այդ նախքան Մեծ Բրիտանիայի հեռանալը, վերջինիս և ԱՄՆ-ի դրդմամբ շեյխական թագավորություններից ձևավորվում է Արաբական Սիացյալ Էմիրատները (այսուհետ՝ ԱՄԷ): Շեյխական փոքր թագավորություններից Բահրեյնի ներկայությունը, նախքան այդ ստեղծված համադաշնության մեջ, Իրանի համար անցանկալի էր, քանզի ըստ Իրանի կառավարության համոզման՝ Բահրեյնը պատմականորեն համարվել էր նրա անբաժանելի տարածքային մասը: Այս հարցը, կարծես թե, լուծվում է 1971թ. օգոստոսի 14-ին, երբ Բահրեյնը, որոշ ժամանակ անց Դաբարը՝ սեպտեմբերի 1-ին, հայտարարում են

իրենց անկախության մասին: Իրանի շահը տարածքային հավակնություններ ունեւորում էր ԱՄՆ-ի երկրներից Շարջայի նկատմամբ, որի հետ, սակայն, 1971թ. նոյեմբերի 29-ին կնքվում է պայմանագիր, ըստ որի՝ Աբու Մուսա կղզին թողնվելու էր Իրանի ինքնավարության ներքո: Հաջորդ օրն իսկ Մուհամմեդ Ռեզայի հրամանով իրանական զորքերն արագ կերպով տեղակայվում են Աբու Մուսայում, ինչպես նաև զբաղեցնում են Սեծ ու Փոքր Թոմբերը և ռազմական հենակետեր ստեղծում այդ կղզիների վրա¹⁴: Խնդիրն այն էր, որ Աբու Մուսա կղզու վրա հսկողություն ունենալն ազդում էր նավարկության վրա: Այն ընկած էր Հորմուզի նեղուցի մեջ անկյան վրա, որով անցնում էին աշխարհի մատակարարվող նավթի 1/5-ը: Կղզիների գրավման առիթով Իրանի արտաքին գործերի նախարար Աբբաս Ալի Խալաթբարը հայտարարում է, որ Իրանը գրավել է կղզիները նրա համար, որ այլ երկիր (հավանաբար Իրաքին ի նկատի ունեւորում էր Մ. Ն.) չկարողանար սպառնալ նավարկությանը Հորմուզի նեղուցի վրա և չվնասեր առափնյա պետություններին¹⁵: Սրանով Իրանը վերահսկողության տակ վերցրեց Հորմուզի նեղուցը¹⁶: Չնայած, որ շահի այս քայլն արաբական աշխարհում հակազդեցություն առաջացրեց, նրանցից և ոչ մեկը բացահայտ դեմ դուրս չեկան Իրանին (բացառությամբ Իրաքի, որի հակաիրանական քարոզչությունը տարածաշրջանում չստացվեց):

Այսպիսով, Իրանի դերն ու դիրքորոշումը տարածաշրջանային շատ հարցերում վճռորոշ էր դարձել: Այն չնայած պայմանավորված էր նրա ներքին հզորությամբ, հատկապես ռազմական ոլորտում ակնառու առաջխաղացմամբ, ձեռքբերումներով, սակայն այն լիակատար չէր լինի առանց արտաքին հզոր ուժի՝ ԱՄՆ-ի օգնության: Ամերիկյան քաղաքականության մեջ էլ փոխադարձաբար ընդունում էին Իրանի կարևոր դերն ու հնարավորությունները: Այս է վկայում ամերիկյան պետդեպարտամենտից ստացված տվյալները, որ Իրանն ԱՄՆ-ի ծրագրերի համար միակ անկյունաքարն էր, քանի որ Շոցի երկրներում արաբական ազգայնականների շարժումները կարող էին բերել Շոցի վերջնական թուլացմանը և դրան հետևող Խորհրդային միջամտության անխուսափելիությանը¹⁷: Իրանը միայնակ կարող էր հակահարված տալ Պարսից ծոցի սահմանակից ցանկացած երկրին: Տեսնելով Իրանի ջանքերը տարածաշրջանում խաղաղության, անվտանգության պահպանման համար՝ ամերիկյան քաղաքագետները և մասնավորապես ԱՄՆ-ի պետդեպարտամենտի Մերձավոր Արևելքի և Հարավային Ասիայի հարցերի պետքարտուղարի օգնական Ալֆրեդ Լ. Աբերթոնը նշել էր. «Տարածաշրջանում առանց Իրանի աջակցության ԱՄՆ-ի ջանքերը խաղաղությունն ապահովելու շատ ավելի դժվար կլինեն»¹⁸: Եվ, չնայած տարածաշրջանի երկրները ուրախությամբ չէին

ընդունում Իրանի օրեցօր աճող հզորությունը և կարևորությունը, այնուամենայնիվ, չէին կարող հաշվի չնստել նրա հետ: Արտաքին քաղաքականության բնագավառում ձեռք բերած առավելությունները խոսում էին այն մասին, որ շահական Իրանը դառնում էր այն հզոր երկիրը, որի մասին երագում էր շահը: Նա, իր արտաքին քաղաքականության մեջ մեծ նշանակություն տալով ռազմական հզորությանը, կարողացավ սպացուցել, որ արտաքին վտանգը շատ ավելի կործանիչ կարող էր լինել երկրի համար, քան ներքինը, սակայն անտեսել վերջինս նշանակում էր գնալ դեպի դանդաղ անկման:

**NELLI MIRZAKHANYAN
(IOS)**

THE INCREASING ROLE OF IRAN IN THE REGION AND THE POSITION OF USA IN 1970S

Situations, taken place in Middle East in the late of 1960s and in the early of 1970s were decisive for increasing role of Iran in the region. On the one hand the uninterrupted race of two powerful states of USA and USSR to create areas of counteraction in the Middle East and on the other hand arab-israeli wars furthered the increasing role of Iran. It was either due to military-economic development of Iran. Since British Premier H. Wilson announced on January 16, 1968 that British forces would withdraw from the Persian Gulf by the end of 1971, the foreign policy of Iran on the Gulf became more active. Military and economic advancement of Iran and the aid of USA promoted to have stable and dictating posture on the problems of the region. For the USA which was seeking a stable state for its influence on the Middle East, Iran was to be one of that.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ծոցի նկատմամբ քաղաքականության ակտիվացմանն առիթ հանդիսացավ մաև գիտատեխնիկական առաջընթացը, որի շնորհիվ հնարավոր դարձավ շահագործել նավթով հարուստ ծովի ընդերքը:

2. Алибейли Г., Иран и сопредельные страны Востока 1946-1978 гг., М., 1989, с. 44.

3. Алибейли Г., նշվ. աշխ., էջ 44:

4. Hurewits J., The Persian Gulf: British Withdrawal and Western Security, Annals of the American Academy of Political and Social Sciences, Vol. 401, (May 1972), p. 115.

5. Նշենք, որ մայրցամաքային ծանծաղուտի վերաբերյալ լարվածությունը սկսվել էր դեռևս 1957թ.-ից, երբ Իրանի կառավարությունը հայ-

տարարում է այս շրջանի սահմանային հատվածն որպես ազատ մավթային շրջան և մտադիր էր տրամադրել այն օտարերկրյա մավթային ընկերություններին կոնցեսիաների ձևով: Այս որոշման դեմ դուրս եկան մյուս ծոցի երկրները, որոնց պնդմամբ ծանծաղուտի շրջանը հավասարապես պատկանում է ծոցի մյուս պետություններին:

6. Saleem Khan M., *Emerging Power in the Persian Gulf*, Economic and Political Weekly, Vol. 7, № 10 (March, 1972), p. 561.

7. Алибейли Г., *նշվ. աշխ.*, էջ 48:

8. US Department of State, *Foreign Relation of the United States 1964-68 Iran*, Vol. 22. http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_xxii/z.html.

9. Իսկանդարյան Գ., Իրանը՝ Պարսից ծոցի ազդեցիկ գործոն (1960-70-ական թթ.), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (այսուհետև՝ ՄԱԼԵԺ), Ե., 2007, էջ 86:

10. Саудовская Аравия (Справочник), Главная Редакция Восточной Литературы, Изд. “Наука”, М., 1980, с. 105.

11. Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, Անկախության և ինքնիշխանության դարաշրջան 1918-2005 թթ., IV հատոր, Ե., 2007, էջ 644:

12. Agreement between Iran and Iraq to settle border and political disputes, <http://www.answers.com/topic/algiers-agreement-2002>.

13. Saleem Khan M., *Iran, Iraq and the Gulf*, Economic and Political Weekly, Vol. 10, №28 (July, 1975), p. 1044.

14. Hurewits J., *նշվ. աշխ.*, էջ 116:

15. Abu Musa: Island Dispute between Iran and the UAE, <http://www1.american.edu/ted/abumusa.htm>.

16. Իսկանդարյան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 90:

17. US Department of State, *Foreign relations of the United States 1964-1968*, Vol. 22, Iran, http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_xxii/zb.html.

18. Rouhollah K. Ramazani, *Iran and the United States*, An experiment in enduring friendship, Middle East Journal, Vol. 30, № 3, 1976, p. 333.